

המיבנה של רובע המוריסטן בירושלים בתקופה הצלבנית*

יוסף פטריך

הרקע ההיסטורי

נהוג לייחס את השם 'מוריסטן'¹ לאותו שטח של העיר העתיקה המשתרע בין רחוב הנוצרים במערב, שלוש השווקים במזרח, כנסיית הקבר בצפון ורחוב דוד בדרום. בסוף המאה הקודמת היה השטח נטוש וחרב ברובו.² קונראד שיק ערך במקום מדידות והכין מפה של שרידי המבנים (איור 2 להלן).³ מקובל לראות במפה זו עדות למיבנה השטח בתקופה הצלבנית. בצדו הצפוני נכללו שתי כנסיות תלת-אפסידליות, במערב — אולם-קמרונות רחב-ידיים, ובדרום — כנסייה תלתנית ומיבנה-קמרונות ארוך המקביל לרחוב דוד. על-פי המקובל, בתקופה הרומית היה כאן הפורום של איליה קפיטולינה.⁴ היה זה שטח פתוח בעיקרו, שהמשיך לשמור על אופיו גם בתקופה הביזנטית. מן המקורות המאוחרים יותר ידוע, שליד כיכר השוק עמד בניין ששימש מרכז של לאטינים — נוצרים בני המערב, מרכז שנוסד בראשית המאה התשיעית על-ידי הקיסר קארל הגדול.⁵ אחר-כך הוא נבנה

* מאמר זה מבוסס על עבודה, 'רובע הפטריארך בירושלים בתקופה הצלבנית', שנכתבה ב-1978 במסגרת השיעור של ד"ר ר' רוזנטל, 'ערי הצלבנים', שהתקיים במכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית. תודתי נתונה לפרופ' ב"ז קדר על שקרא המאמר והביא לידיעתי מחקרים אחדים הנוכחים בהערות.

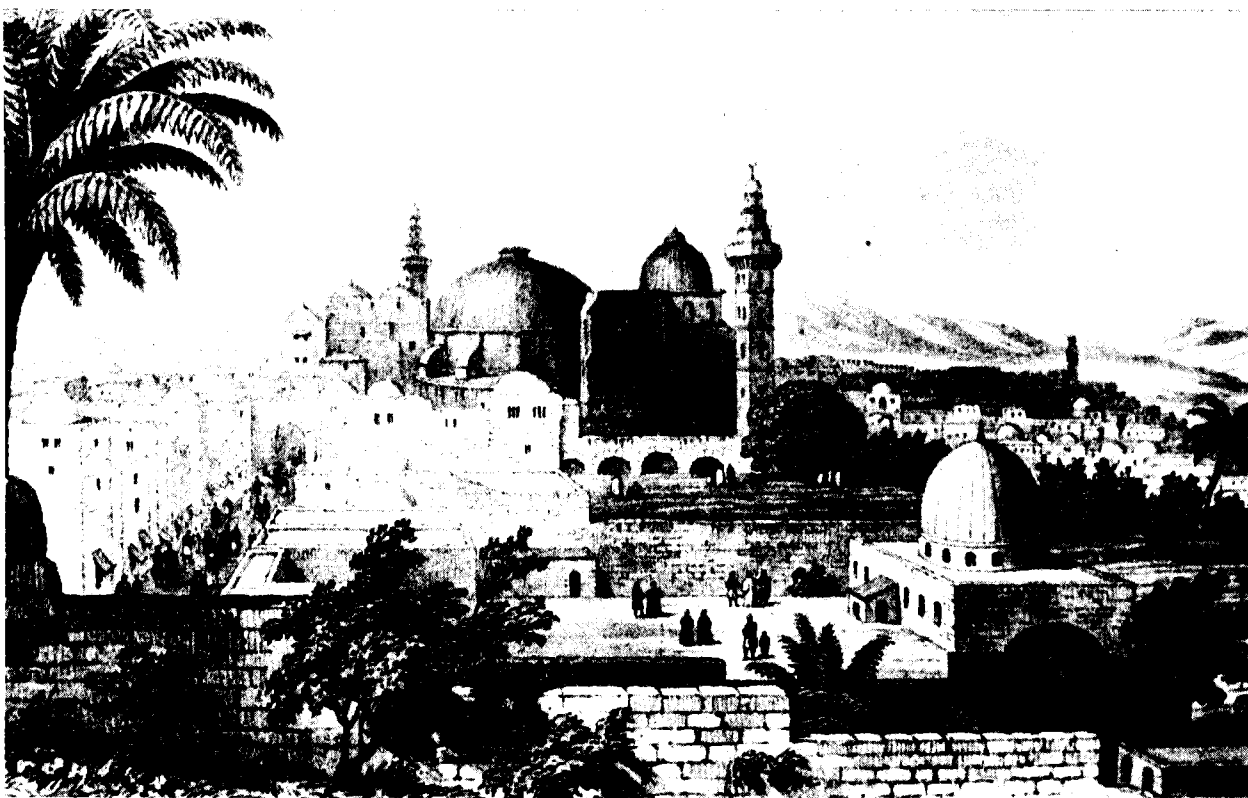
1 השם הוא שיבוש ערבי של המלה הפרסית 'בימריסטן', שמשמעותה — בית-חולים. ראה: M. Hartmann, 'Der Muristan von 800 bis 1500', *Mitteilungen und Nachrichten des Deutschen Palästina-Vereins*, 1898, p. 70; F. Steingass, *Persian-English Dictionary*, London 1892, p. 224, art. bīmāristān

2 א' שילר, 'מקומות בלתי נושבים בעיר העתיקה', קרדום, 21-23 (יולי 1982), עמ' 17-19.

3 C. Schick, 'The Muristan, or the Site of the Hospital of St. John at Jerusalem', *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement (=PEFQS)*, XXXIV (1902), pp. 42-56

4 ראה: מ' אבי-יונה, אטלס ירושלים, ירושלים 1973, גליון 7 מפה 3.8; D. Amiran, A. Shachar & I.; 16-17 Kimhi (eds.), *Urban Geography of Jerusalem* (A Companion Volume to the Atlas of Jerusalem), Jerusalem 1973, pp. 16-17. וראה גם: י' צפירי, 'ציון — הגבעה הדרומית-מערבית ומקומה בהתפתחות העיר ירושלים בתקופה הביזנטית', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ה, עמ' 18-19.

5 יש המקדימים את ראשיתו של המרכז הלאטיני בירושלים וקובעים אותו עוד בתקופה הביזנטית, סביב שנת 600, כאשר הוקמה בירושלים כנסייה לבני המערב על-ידי האפיפיור גריגוריוס הראשון. אם אכן קמה כנסייה כזו, יש להניח שהיא נפגעה בכיבוש הפרסי. על תולדות המוסדות הלאטיניים בירושלים עד הכיבוש הצלבני ראה: E.J. King, *The Knights Hospitallers in the Holy Land*, London 1931, pp. 5-14.

איור 1: אזור המוריסטון, מבט לצפון. רישום משנת 1845. המיבנה הגדול בעל הכיפה בקידמת התמונה הוא כנסיית יוחנן המטביל היוונית (מר חנא), ולפניה חצר הכנסייה. צריח המסגד מימין, בעומק התמונה, הוא של מסגד אל-עומריה, ומשמאלו מגדל הפעמונים והכיפות של כנסיית הקבר; משמאל נראה רחוב הנצרים

מחדש ואף הורחב על-ידי סוחרי אמלפי, עיר-נמל בדרום-איטליה, שסוחריה היו פעילים מאוד במאות היי-י"א בנמלי החוף המצרי והסורי.⁶

משכבשו הצלבנים את ירושלים, היו במרכז הלאטיני שלושה מוסדות של בני אמלפי, שנבנו בין השנים 1063-1071, בימי החליף הפאטימי מוסטַנְצִיר (Mustansir), ככל הנראה ביחזמת הנסיך בן אמלפי מאוריס (Maurus).⁷ הם כללו את המינזר הלאטיני על שם מרים אם ישו, מינזר לנשים על שם מרים המגדלית (מריה מגדלנה) ובית-חולים (הוספיטאל) ובו קפלה על שם יוחנן הנדבן (Joannis Eleymon).⁸ שלושת המוסדות הללו נזכרים על-ידי

6 W. v. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Age*, I, 1885, reprinted Amsterdam 1959, pp. 98-108; A.D. Citarella, 'The Relations of Amalfi with the Arab World Before the Crusades', *Speculum*, XLII (1967), pp. 299-312; Idem, 'Patterns in Medieval Trade: The Commerce of Amalfi Before the Crusades', *The Journal of Economic History*, XXVIII (1968), pp. 531-555

7 הייד, שם, עמ' 104-106; קינג (לעיל הערה 5), עמ' 12; ציטרלה, שם (1967), עמ' 311, הערה 85.

8 Willelmus Tyrensis, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* I, 10; XVIII, 4-5, *Recueil des Historiens des Croisades — Historiens Occidentaux (=RHC. HOcc.)* I, part 1, pp. 30-31; part 2, pp. 822-826. E.A. Babcock & William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, I, New York 1943, pp. 80-81; II, pp. 241-245. בקריאתם ובתרגומם של קטעי המקורות הלאטיניים מחיבור זה ומן החיבורים הלאטיניים האחרים הנזכרים במאמר הסתייעתי בגב' לאה דיסגני, ותודתי נתונה לה על עזרתה.

ראשוני הנוסעים שפקדו את ירושלים לאחר הכיבוש הצלבני, בשנת 1099. כך, למשל, מספר זיוולף, שביקר בירושלים בשנים 1102-1103:

מחוץ לשער כנסיית הקבר הקדוש כלפי דרום, נמצאת כנסיית מרים הקדושה, הנקראת 'הלאטינית', מכיוון ששם הנזירים תמיד היו סוגדים לאדון בלאטינית... לכנסייה זו צמודה כנסייה אחרת על שם מרים הקדושה הנקראת הקטנה (פְּרִנְוֵה), ושם נמצאות נזירות המשרתות אותה ואת בנה בכוונה רבה. בסמוך נמצא בית-חולים ובו מינזר מפורסם המוקדש לכבוד הקדוש יוחנן המטביל.⁹

שלושת המוסדות הנזכרים זהים אפוא, אך מינזר הנשים נקרא בפיו של הנוסע זיוולף בשם מרים הקטנה (Maria Parua) ולא מרים המגדלית (Maria Magdalena), ובקשר לבית-החולים נזכר מינזר יוחנן המטביל (Monasterium Iohannis Baptiste). שמו של יוחנן הנדבן, הפטרון הקדוש של בית-החולים של בני אמלפי, אינו נזכר אצל הנוסעים הצלבנים (ועל כך ראה להלן). כן ראוי לשים לב לעובדה, שבתקופה מוקדמת זו המיבנה החשוב הנמצא מדרום לכנסיית הקבר הוא הכנסייה הלאטינית ולא בית-החולים, הנזכר רק בהמשך התיאור. מבחינה זו, נבדל מקור זה מן התיאורים המאוחרים יותר, שמן המחצית השנייה של המאה הי"ב, עובדה המעידה על תמורות ארכיטקטוניות במיבנה השטח.

מפתו של קונראד שיק מתייחסת למיבנים שהוקמו על-ידי הצלבנים במהלך תקופת שלטונם בירושלים, ואין היא יכולה אפוא להוות בסיס לזיהוי צורתם ומקומם המדויק של המיבנים הנזכרים על-ידי זיוולף, זמן קצר בלבד לאחר הכיבוש. מלבד השינויים הפיסיים במיבנה השטח, חלה במשך התקופה גם תמורה במעמדו של בית-החולים ובזיקתו למינזר הלאטיני (וראה להלן), ויש לכך השלכות לגבי הנסיון לאתר את מקומו הטופוגרפי של מוסד זה. על-מנת לזהות נכונה את המיבנים השונים המופיעים במפתו של שיק, ראוי אפוא לבחון את התיאורים המאוחרים יותר – אלו שמן מחצית השנייה של המאה הי"ב.

על מפעלי הבנייה של הצלבנים בשטח הנדון אנו למדים, בדרך אגב, מתוך תיאורו של יוחנן מוירצבורג (1160-1170). במשפט המקדים את תיאור המיבנים נאמר: '... הבה נחזור עתה לעיר הקודש ירושלים עצמה, תוך תיאור המקומות הקדושים והנערצים החדשים שבתוך החומות, שנבנו מחדש והוכשרו לעבודת האל'.¹⁰ מתוך המשך תיאורו ניתן גם

9 Extra portam Ecclesie sancti sepulchri ad meridiem est ecclesia sancte-Marie, que Latina uocatur eo quod latine ibi domino a monachis semper ministrabatur; ... Cui Ecclesie alia adheret Ecclesia sancte Marie que uocatur parua, ubi monache conuersantur, sibi filioque suo seruientes deuotissime. Iuxta quam est hospitale ubi monasterium habetur preclarum in honore sancti Iohannis Baptiste dedicatum.

Relatio de Peregrinatione Saewulfi ad Hierosolymam et Terram Sanctam, ed. A. Rogers, *Palestine Pilgrims' Text Society*, IV, 2, London 1896, p. 40
...ad ipsam etiam sanctam civitatem Jerusalem per sancta nova et venerabilia 10 loca de novo exstructa et in cultum divinum mancipata intra muros describenda redeamus.

Johannis Wirzburgensis descriptio Terrae Sanctae XV, ed. T. Tobler *Descriptiones Terrae Sanctae*, Leipzig 1874, p. 158. לתאריך הביקור של יוחנן מוירצבורג בירושלים ראה שם, עמ' 417.

ללמוד על מקומם של מוסדות אלו ביחס לכנסיית הקבר. בהיותו ברחבת הכניסה שלה (parvis), הוא מתאר מדרום לה את כנסיית יוחנן המטביל ואת בית-החולים, ובסמוך אליו מינזר לנזירות. בהתקדמו מרחבת הכניסה מזרחה, בהמשך הרחוב ובאותו צד של מינזר הנזירות (דהיינו, מדרום), נמצא מינזר לנזירים. להלן תיאורו:

סמוך לכנסיית הקבר הקדוש, שתיארנוה לעיל, ממול, כלפי דרום, ישנה כנסייה יפה הבנויה לכבוד הקדוש יוחנן המטביל, שאליה נוסף בית-חולים ... סמוך לאותה כנסייה של יוחנן ישנו מינזר [קוינוביום] של נזירות שנבנה לכבוד מרים הקדושה, וחזיתו כמעט נוגעת במיבני הכנסייה שהוזכרה לעיל [כנסיית יוחנן המטביל], ונקרא של [כנסיית] סנטה מריה הגדולה [מג'ורה]. לא רחוק מכאן, באותו הצד של אותו רחוב [פליטיאה], ישנו מינזר [קוינוביום] של נזירים שנבנה גם כן לכבוד מרים הקדושה, ונקרא של [כנסיית] סנטה מריה הלאטינית [לאטינה]...¹¹

תיאורו של תיאודוריק (1172) דומה:

... וכאן, מן המקדש [כנסיית הקבר] דרומה, נראים הכנסייה ובית-החולים של יוחנן המטביל המבורך ... אחריו מזרחה באה מייד כנסיית מריה המבורכת, אשר בה נזירות הכפופות לאם-מינזר, אומרות כל יום שירי הלל אלוהיים ... עוד באה מייד אחריה כנסייה אחרת, הניצבת לצד מזרח, שהותקנה באופן דומה לגבירתנו [מרים] ... בכנסייה זו נזירים תחת תקנון והנהגה של אב-מינזר, משרתים את האל באותו מקום.¹²

מיקומם של בית-החולים (אכסניה לחולים) וכנסיית יוחנן המטביל, מייד מדרום לכנסיית הקבר, נזכר כבר במקור אנונימי המתוארך לשנת 1148 או מעט אחר-כך:

Juxta ecclesiam sancti sepulchri, quam superius descripsimus, ex opposito versus 11 meridiem est pulchra ecclesia in honore sancti Johannis Baptistae constructa, cui adjectum est hospitale, ... Juxta eandem Johannis ecclesiam est coenobium sanctimonialium in honorem sanctae Mariae constructum, et est fere contiguum in capite cum aedificiis praefatae ecclesiae vocaturque ad sanctam Mariam majorem. Non longe abhinc, in eodem ordine ejusdem plateae, est coenobium monachorum, item in honorem sanctae Mariae constructum et vocatur ad sanctam Mariam latinam...

Idem, ibid, pp. 158-160

...ubi ex Templo versus meridiem ecclesia et hospitale beati Iohannis Baptiste 12 offertur... Post hoc ad orientem statim sequitur ecclesia beate Marie, in qua sanctimoniales sub abbatisa constitute divinas cotidie celebrant laudes... Item sequitur confestim alia ecclesia ad orientem posita, que similiter domine nostre extat articulata, ... Monachi in eadem ecclesia sub regula et abbatis imperio ibidem Deo deserviunt.

Theodericus Libellus de Locis Sanctis, XIII, eds. M.L. & W. Bulst, Heidelberg 1976, pp. 21, 22. לגבי תאריך ביקורו ראה שם, עמ' 5.

בצד אחר [של כנסיית הקבר], כלפי השעה הששית [בצד דרום], ישנה אכסניה לעניים ולחולים, וכנסיית הקדוש יוחנן המטביל. ובסמוך נמצאת [כנסיית] סנטה מריה לאטינה.¹³

ביחס לכנסייה זו מוסיף אותו מקור:

בכיוון הסוחרים [ישנה] כנסייה הנקראת לאטינה, משום שבמקום זה החזיקו הלאטינים מאז זמן השליחים...¹⁴

העובדה שמינזר הנשים איננו נזכר במקור זה, עשויה לרמז על כך, שבאותו זמן טרם הושלמה בנייתו של מינזר הנשים הצלבני.¹⁵

זיהוי המיבנים במפתו של קונראד שיק (איור 2)

כאמור, עד המאה הקודמת היה אזור המוריסטן שטח חרב ובלתי-מיושב, התחום בחנויות ובשרידי-מיבנים וגבוה כדי 8 מ' ממפלס הרחובות שמסביב. במחקר ארכיאולוגי של השטח החלו לראשונה וילסון וורן בשנת 1867, מטעם 'הקרן הבריטית לחקירת ארץ-ישראל' (P.E.F.)¹⁶. בשנת 1870 מסר הסולטאן העות'מאני עבדול עזיז את החלק המזרחי של המוריסטן, כשליש מכלל השטח, ליורש העצר הפרוסי פרידריך וילהלם, והוחל בפינוי השטח מן העיים, בטרם יוקמו עליו מיבנים חדשים. זמן קצר אחר-כך החלה גם הפטריארכיה היוונית לפנות את החורבות אשר על יתרת שטחו של המוריסטן, שהיה

Ex alia parte contra horam sextam est hospitium pauperum et infirmorum, et ecclesia S. Johannis Baptiste. Et prope est Sca Maria Latina. (De Situ Urbis Jerusalem et De Locis Sanctis Intra Ipsam Urbem Sive Circumjacentibus, M. de Vogüé, *Les Églises de la Terre Sainte*, Paris 1860, p. 412).

לגבי זמנו של תיאור אנונימי זה, שבניגוד לסברתו של דה-יוגה אין לייחסו לפֶרְטֵלוֹס, ראה: P.C. Boeren, *Rorgo Fretellus de Nazareth et sa description de la Terre sainte, Histoire et édition du texte*, Amsterdam 1980, pp. XVII, 3, note 3 חשובה זו.

In platea mercenariorum ecclesia que latina vocatur, eo quod locum illum ab apostolorum tempore Latini tenuerunt...¹⁴

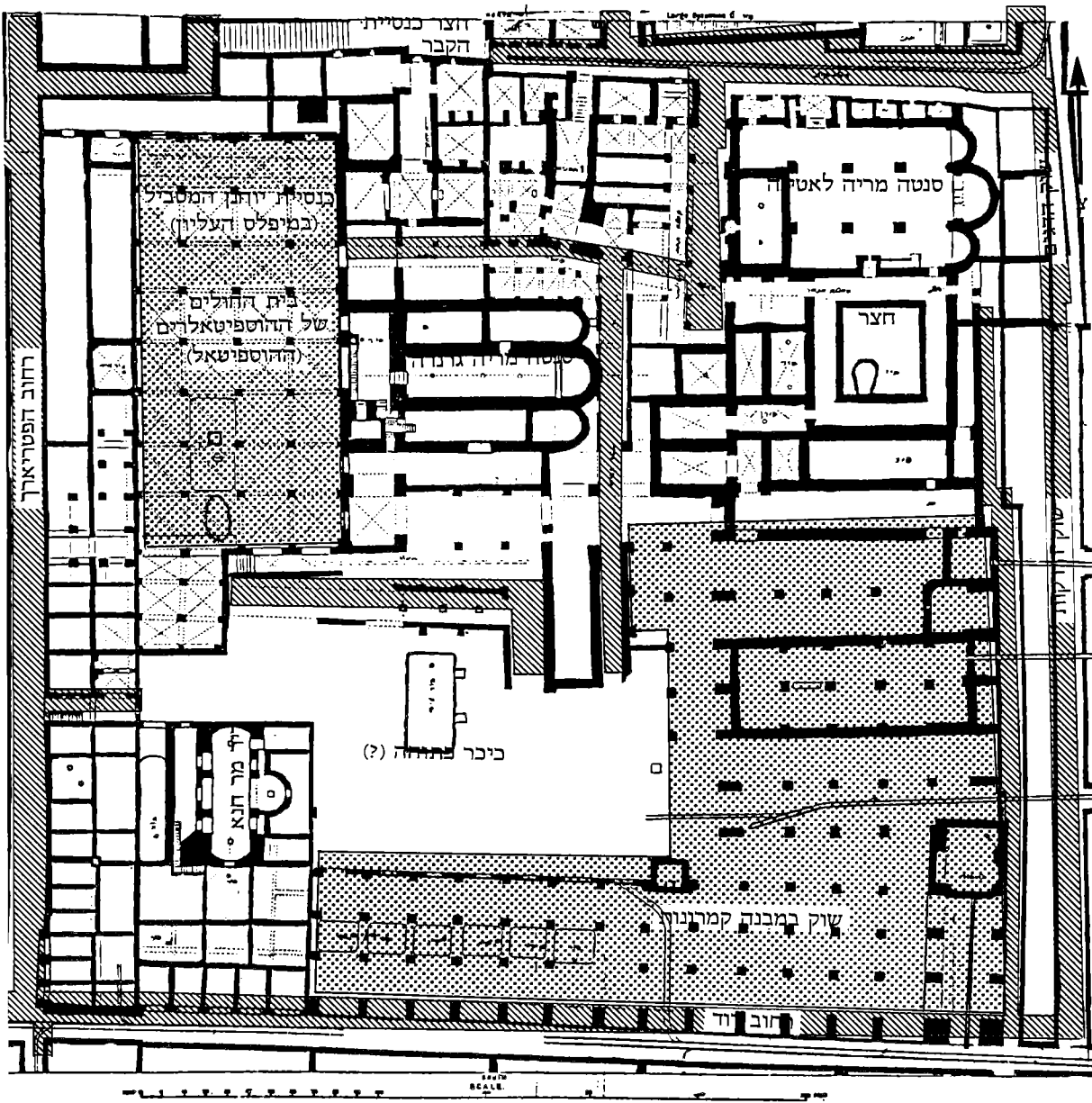
דה-יוגה, שם, עמ' 427.

גם במקור אנונימי אחר, שזמנו המדויק איננו ברור, לא נזכר מינזר הנשים, ובדומה לזיוולף, נזכרת מדרום לכנסיית הקבר, בתחילה כנסיית מריה לאטינה ורק אחר-כך בית החולים:

Par devers midi pres d'iluec (Sepulcre) est l'eglise de Nostre Dame de la Latine, et est de moines noirs. Près diqui est la maison de l'ospital de saint Johan

[כלפי דרום, בסמוך (לכנסיית הקבר) ישנה הכנסייה של גבירתנו (מרים) הלאטינית, והיא של נזירים שחורים. בקרבתה מצוי הבניין של בית-החולים של יוחנן הקדוש]. על פי דה-יוגה (לעיל, הערה 13), עמ' 446. הנזירים השחורים הנוכרים כאן הם חברי המיסדר הבנדיקטיני, שגלימותיהם שחורות. מיסדר נזירי זה שונה מן המיסדר ההוספיטאלי, אשר בית-החולים היה נתון להשגחתו.

Ch. Wilson & Ch. Warren, *The Recovery of Jerusalem*, London 1871, pp. 269-273 16

איור 2: תכנית המוריסטן בתקופה הצלבנית לפי מדידותיו ורישומיו של קונרד שיק, יוני 1900

בבעלותה. עבודות אלו איפשרו לקונראד שיק למדוד אט-אט את שרידי המיבנים הקדומים שנחשפו אגב פינוי השטח מהריסות. פעולה זו נמשכה שנים רבות והסתיימה רק ב-1900. כאמור, מקובל על החוקרים, שמפתו של שיק משקפת את מיבנה השטח בתקופה הצלבנית. נפנה אפוא לזיהויים של המבנים העיקריים המופיעים במפתו, בהסתמך על המקורות הספרותיים שהובאו לעיל.

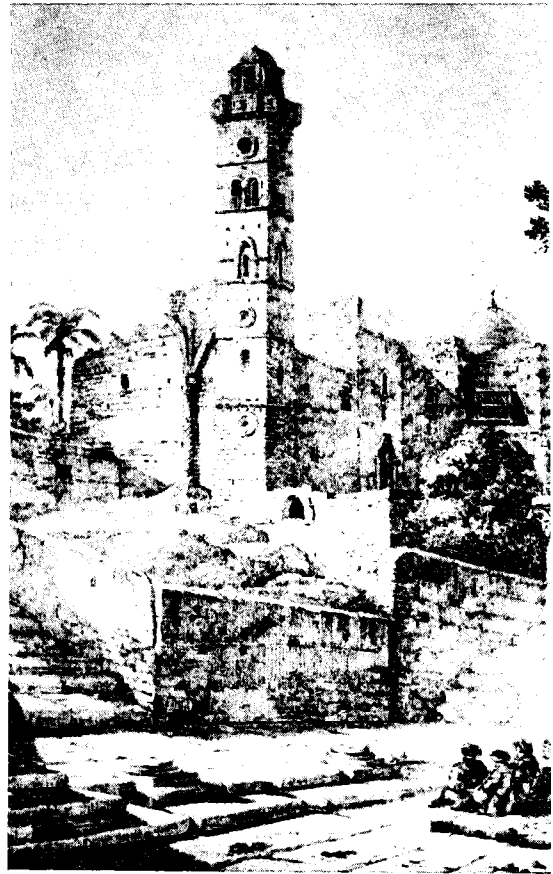
א. בית-החולים של ההוספיטאלרים וכנסיית יוחנן המטביל

מן התיאורים של עולי הרגל הצלבניים עולה, כי האולם רחב הידיים עם הקמרונות המצטלבים הנישאים על-גבי אומנות מרובעות, ששטחו כ-200 מ' × 90 מ', המשתרע מדרום לחצר כנסיית הקבר, אינו אלא בית-החולים של ההוספיטאלרים, ובו היתה מצויה גם כנסייה על שם יוחנן המטביל. בית-החולים, כמוסד, היה המשך למפעלם של בני אמלפי. אולם המיבנה הארכיטקטוני המופיע בתכניתו של שיק נבנה על-ידי ההוספיטאלרים במהלך התקופה הצלבנית, ובנייתו נמשכה קרוב לוודאי שנים רבות. קיומו מדרום לכנסיית הקבר נזכר, כאמור, כבר על-ידי המקור האלמוני המתוארך לשנת 1148 לערך. על פעילות הבנייה של ההוספיטאלרים מדרום לכנסיית הקבר מספר ויליאם מצור, אגב תיאור פרשת ההתנגשויות בינם לבין הפטריארך בשנת 1154. באותו הקשר נזכר גם מיגדל-פעמונים ובניין חדש ומפואר שהקימו ההוספיטאלרים ממש לפני דלתותיה של כנסיית הקבר.¹⁷ תיאורו של ויליאם מצור עולה בקנה אחד עם תיאוריהם המאוחרים יותר של יוחנן מוויצבורג ותיאודוריק לגבי מיקום בית-החולים והכנסייה היפה של יוחנן המטביל המצויה בו.

את שרידי קמרונות האגף התחתון של בית-החולים, שהיה בנוי שורות של אומנות התומכות בקמרונות מצטלבים, ניתן לראות גם כיום באולם התפילה של מיסגד עומריה ובחנותו של החייט שמתחת למינזר היווני גת-שמנא, שמדרום לפארביס. שרידים של המיבנה העליון, המתנשאים לגובה ניכר, נשתמרו במידה פחותה. זהו שריד של קמרון מצטלב גבוה ומחודד, התואם את הסגנון הרומנסקי, היוצא מקונסולה והנתמך על-ידי צידו הדרומי של צריח מסגד עומריה (איור 3). הצריח היה כנראה במקורו מגדל הפעמונים של כנסיית יוחנן המטביל, שהוקם על-ידי ההוספיטאלרים מול דלתות כנסיית הקבר. יש הרואים בכנסייה היוונית של יוחנן המטביל ('מר חנא'), המצויה סמוך לקצהו הדרומי-מערבי של רובע המוריסטן, את הכנסייה העיקרית של ההוספיטאלרים.¹⁸ אולם מיקום כנסיית יוחנן המטביל של ההוספיטאלרים כאן סותר לחלוטין את תיאוריהם של יוחנן מוויצבורג ותיאודוריק, שהרי אז היא מצויה במרחק ניכר מכנסיית הקבר ומוסתרת — על-ידי המיבנה המפואר של בית-החולים — מעיני הצליין הנמצא בפארביס. נראה אפוא, כי כנסיית מר חנא היוונית איננה כנסיית יוחנן המטביל של ההוספיטאל, הנזכרת במקורות הצלבניים המאוחרים.

לכנסייה זו שני מפלסים שצורתם תלתנית, זהים פחות או יותר בתכניתם, ועליהם סוככת

17 ויליאם מצור (לעיל, הערה 8), XVIII, 3 (RHC.HOCC I, 2 p. 821; כרך ב', עמ' 240 בתרגום אנגלי).
18 F.M. Abel & H. Vincent, *Jerusalem Nouvelle*, Paris 1926, p. 962 [להלן: וינסאן ואבל, ירושלים].

איור 3: שרידי מיבנה צלבני הצמוד לצריח מסגד אל-עומריה הסמוך למוריסטן. רישום מראשית המאה ה־17

כיפה¹⁹. זמן הקמתה אינו ברור.²⁰ אין בכנסייה שרידים צלבניים. היא פשוטה למראה, ואינה תואמת את הפאר העולה מתיאוריהם של יוחנן מוורצבורג וויליאם מצור. בכבודות הקשתות והכיפה היא מזכירה כנסיות יווניות רבות אחרות בעיר העתיקה (אף שתכניתה התלתנית היא מיוחדת במינה). סביב הכנסייה שתי קומות של בתי־מגורים לצליינים ולנזירים הממונים על הכנסייה, כמקובל במינורי היוונים בירושלים, שניתן להגדירם כמינורי־צליינים. הם כוללים בדרך־כלל קפלה קטנה וחדרי־מגורים לנזירים, לדיירים ולצליינים. גם מתוך כך ברור אפוא, כי אין זו כנסיית יוחנן המטביל של ההוספיטאלרים הנזכרת במקורות הצלבניים המאוחרים. אין ספק עם זאת, שכנסייה יוונית זו היתה כבר קיימת בעת הכיבוש הצלבני. בתקופה הצלבנית הוצמד אליה מגדל־פעמונים. מקור יווני אלמוני מסוף המאה ה־11 (לאחר כיבוש העיר בידי צלאח א־דין) מונה את כנסיית יהנס פרודרומוס (יוחנן 'המבשר' = יוחנן המטביל) בין 13 כנסיות בירושלים הנמצאות ברשות היוונים.²¹

19 וינסאן ואבל, ירושלים עמ' 655-668; A.C. Dickie, 'The Lower Church of St. John, Jerusalem', *PEFQS XXXI* (1899), pp. 43-45

20 בעניין התאריך השווה דעתם של וינסאן ואבל, ירושלים, עמ' 643-646, 664; ולעומתם, ביקורתו של מיליק: J.T. Milik, 'Sanctuaires chrétiens de Jérusalem à l' époque arabe (VIIe-Xe S.)', *Revue Biblique*, LXVII (1960), pp. 561-563. ברשימתו של מיליק לא נזכרת בתוך חומות העיר כל כנסייה לכבודו של יוחנן המטביל.

21 Anonymus, *De Locis Hierosolymitanis*, ed., J.P. Migne *Patrologia Graeca*, CXXXIII, Col. 981; E.A. Moore, *The Ancient Churches of Old Jerusalem, The Evidence of the Pilgrims*, Beirut 1961, p. 44

כאמור, כמוסד, בית החולים של מסדר ההוספיטאלרים הוא המשכו של בית-החולים שהקימו אנשי אמלפי, שהיתה בו קפלה שהוקדשה ליוחנן הנדבן, הפטריארך של אלכסנדריה, שסייע לפטריארך ירושלים מודסטוס בשיקום הריסות העיר בעקבות הכיבוש הפרסי בשנת 614. ערב הכיבוש הצלבני שימש את בשם ז'ראר כאחראי על בית-החולים מטעם אבי המינזר שנוסד על-ידי בני אמלפי. לאחר הכיבוש הצלבני חלו תמורות מפליגות בבית-החולים. בעקבות הסיוע המידי שהגיש לחיילים שנפצעו במהלך הכיבוש ולראשוני הצליינים שנהרו אל העיר, יצא שמו לתהילה ברחבי המערב. לבית-החולים זרמו תרומות – כסף ונכסים. ז'ראר ביסס את המיבנה הארגוני והקים מיסדר של אחים-נוזירים, שדאג לטפל בצליינים שעלו לארץ הקודש, הם ההוספיטאלרים. המיסדר זכה בהכרת האפיפיור פסקל השני בשנת 1113, ובפריבילגיות רבות מצד הכס הקדוש ברומא. הדבר היקנה למיסדר מעמד עצמאי ושחררו ממרות ההירארכיה הכנסייתית המקומית.²² נראה, כי בראשית הכיבוש הצלבני, משגדל מספר הנוזקים לשירותי המוסד, צורף לבית-החולים הישן (של בני אמלפי) המינזר היווני על שם יוחנן המטביל (מר חנא), לאחר שהופקע מידי הכנסייה היוונית המקומית.²³ ייתכן, שבאופן דומה הופקעו גם מיבנים אחרים שניצבו בצד המערבי של רובע המוריסטן ומדרום לכנסיית הקבר. על שטח זה הוחל מאוחר יותר בהקמת מיבנה גדול וחדש, הוא אולם הקמרונות רחב הידיים. דומה, שבשנת 1148, או מעט אחר-כך, כבר ניצב מיבנה זה על מכונו. בסביבות שנת 1154 הוקם מעל המיפלס התחתון של בית-החולים מיבנה גבוה עם מגדל-פעמונים, אותו מזכיר ויליאם מצור, ושיש לזהותו עם כנסיית יוחנן המטביל הנזכרת במקורות המאוחרים.

הפרק החדש בתולדות בית-החולים, שהחל עם הכיבוש הצלבני, הביא גם להחלפת הפטרון הקדוש. הקדוש המקורי של בית-החולים של בני אמלפי היה, כאמור, יוחנן הנדבן. ההוספיטאלרים, לעומת זאת, נודעו כמיסדר האבירים על שם יוחנן המטביל, דבר הנזכר כבר על-ידי זיוולף, מייד לאחר הכיבוש הצלבני בשנת 1102-1103. לעובדה זו כבר שמו לב חוקרי תולדותיו של מיסדר זה.²⁴ כנראה, שעם הקמת המיסדר פטרוניתו של יוחנן הנדיב נראתה קלה בעיניהם, והם אימצו פטרון קדוש מכובד יותר – יוחנן המטביל. ייתכן, ששינוי זה נבע מניתוק הקשרים עם המינזר הבנדיקטי, אליו היה כפוף ז'ראר עד הכיבוש הצלבני, ובהעתקת המרכז של בית-החולים בראשונה למינזר היווני הסמוך, שנקרא על שם יוחנן המטביל.

22 פריבילגיות אלו, אשר בין השאר גם פטרו את חברי המיסדר מתשלום מעשרות לכנסייה, הביאו להתנגשויות בין ההוספיטאלרים לבין אנשי הפטריארך בירושלים. וראה על כך ויליאם מצור, לעיל, הערה 17.

23 מקומו של בית-החולים של בני אמלפי איננו ידוע. סביר להניח ששכן באזור המרכז הלאטיני הקדום, בחלק הצפון-מזרחי של המוריסטן, ולא בשטח המנזר היווני על שם יוחנן המטביל.

24 קינג (לעיל הערה 5), עמ' 12, 22-23; J. Riley-Smith, *The Knights of St. John in Jerusalem and*; 32-35 J. Delaville Le Roulx, *Les Cyprus ca. 1050-1310*, Edinburgh 1967, pp. 3-33 *Hospitaliers en Terre Sainte et à Chypre (1100-1310)*, Paris 1904, pp. 3-33

בית-החולים רחב הידיים, שהיה שייך למסדר ההוספיטאלרים, לא היה כפוף לסמכות הפטריארך (בעוד המיבנים האחרים במוריסטון, בהימצאם בתחומי רובע הפטריארך, היו כפופים במידה זו או אחרת למרותו).²⁵ אין אפוא הצדקה לקרוא למוריסטון כולו 'רובע ההוספיטאלרים', כדרך שנעשה במפות אחדות.²⁶

ב. מרחץ הפטריארך

מצפון לכנסייה היוונית של יוחנן המטביל (מר חנא) מסומן במפת שיק מקום בית-המרחץ של הפטריארך. הוא כלל אולי גם את כל האגף הבולט מדרום לבית-החולים.²⁷ בית-המרחץ קיבל את מימיו באמצעות תעלת-מים שעברה מעל רחוב הנוצרים, ממאגר המים שממערב לה — היא אולי בריכת המגדלים (?) (αμυγδαλων) של תקופת בית-שני. בתקופה הצלבנית היא נודעה בשם 'בריכת המרחץ' (lacus balneorum), 'בריכת הפטריארך' או 'מרחצאות הפטריארך'.

ג. מנזר הנשים וכנסיית סנטה מריה מג'ורה

הכנסייה המסומנת במפת שיק ממזרח לבית-החולים היא כנסיית סנטה מריה מג'ורה ('הגדולה') והמיבנים שמצפון-מזרח לה היו כנראה מיבני מינור האחיות הבנדיקטיניות. מאחר שלפי הצעתנו, הצריח של מסגד עומריה עומד על יסודות מגדל הפעמונים של כנסיית יוחנן המטביל, הרי מצב זה תואם את דבריו של יוחנן מווירצבורג, שקצה מינור הנשים כמעט ונוגע בכנסיית יוחנן המטביל. כמסגרת מוסדית, מינור זה הוא המשך של מינור הנשים על שם מרים המגדלית של בני אמלפי. לפי דברי זיוולף, כפי שהוזכר, לעומת זאת, הכנסייה בה משרתות נזירות אחדות נקראת על שם מרים הקדושה ומכונה 'פרווה' (הקטנה) וצמודה לכנסיית הלאטינים. כאמור, המקור האלמוני המתוארך לשנת 1148 לערך אינו מזכיר את מינור הנזירות. ייתכן אפוא, שמפת שיק מתייחסת לפרק-זמן מאוחר יותר. במקורות המאוחרים יותר נקראת הכנסייה 'סנטה מריה מג'ורה'. דומה, ששינוי השם מצביע על תמורה ארכיטקטונית שחלה בצורת המיבנה ואולי אף במקומו.

25 י. פראוור, הצלבנים, דיוקנה של חברה קולוניאלית, ירושלים 1975, עמ' 171-172, הערה 5; J. Praver, 'The Patriarch's Lordship in Jerusalem', *idem.*, *Crusader Institutions*, Oxford 1980, pp.

296-314, esp. p. 301, note 26

26 ראה, למשל: D. Bahat, *Carta's Historical Atlas of Jerusalem*, Jerusalem 1973, p. 31; וכן גם במהדורת 1983, עמ' 55.

27 על המרחץ שעמד במקום בתקופה הצלבנית ראה: F.M. Abel, 'Monuments des croisades protégés : la basilique de la Vierge', *Journal de la Société Pro-Jérusalem*, *Jerusalem 1918-1920, Records of the Pro-Jerusalem Council during the Period of the British Military Administration*, I, London 1921, p. 63, no. 62 and *idem.*, 'l'Etat de la cité de Jérusalem au XIIe siècle', *Jérusalem 1920-1922*, p. : וכן; figs. 23-24

39. המבנה שבתמונה 23 שבכרך א הוא מן המאה הי"ח. ראה: C.R. Ashbee, 'The Archaeological Needs of the Holy City', *ibid.*, I, pp. 15-16

איור 4: שרידי השער הצפוני של כנסיית סנטה מריה לאטינה. רישום מן המחצית הראשונה של המאה ה־11

ד. המינזר הבנדיקטיני וכנסיית סנטה מריה לאטינה

כנסיית סנטה מריה לאטינה, שנמצאה ממזרח למינזר הנשים, משולבת כיום בכנסיית הגואל הלותראנית (ראה איור 4). השתמרות השם 'לאטינה', מעידה ככל הנראה כי זהו מקומו של המרכז הלאטיני בירושלים, למן יסודו בידי קארל הגדול ואולי עוד קודם-לכן. סמיכותו לכיכר השוק מחזקת קביעה זו. מדרום לכנסייה מצויים הקלויסטר (חצר המינזר) ומיבנים אחרים, המהווים יחדיו את מינזר הנזירים הבנדיקטינים. בחפירות שנערכו בכנסיית הגואל לא נמצאה כל כנסייה קדומה יותר.²⁸ אין להניח, לפיכך, כי הכנסייה הצלבנית נבנתה על-גבי הכנסייה הקארולינגית או זו של בני אמלפי. לפי ויליאם מצור, כללו מינזרי בני אמלפי קפלות אחדות ששולבו במינזר, ולא בסליקה נפרדת ורחבת-ידיים, כדוגמת הכנסייה הצלבנית.²⁹

28 א' לוקס, חדשות ארכיאולוגיות, מא-מב (אפריל 1972), עמ' 19-20, U. Lux, 'Vorläufiger Bericht über die Ausgrabung unter der Erlöserkirche in Muristan in der Altstadt von Jerusalem in den Jahren 1970 und 1971', *Zeitschrift des Deutschen Palästina-vereins*, LXXXVIII (1972), pp. 185-201, Taf. 18-23

29 ויליאם מצור, לעיל, הערה 8.

ייתכן עם זאת, ששרידיים אחדים בקלויסטר של כנסיית הגואל ובמיבנים הסמוכים, קשורים למינזר הלאטיני של בני אמלפי או למוסד הקארולינגי.

בכל המקורות, פרט לאחד, נקראים המינזר והכנסייה בשם 'סנטה מריה לאטינה' או בקיצור — הכנסייה הלאטינית. יוצא־דופן הוא השם המופיע במפת קמברִי, המתייחסת למצב העיר בשנת 1150 בה נקראת הכנסייה 'סנטה מריה לאטינה מינורה', להבדילו ממינזר הנשים — 'סנטה מריה לאטינה מג'וֹרְה', ונראה שזהו שיבוש.³⁰

ה. כיכר השוק

כאמור, באזור המוריסטן של ימינו היה הפורום של איליה קפיטולינה. במשך הזמן הוקמו במקום, תחילה בשוליו, מיבנים חדשים. כך הוקם מינזר יוחנן המטביל, (יוהנס פרודרומוס; דיר מר חנא) בקצה הדרומי־מערבי, והמרכז הלאטיני של קארל הגדול ואחר־כך של בני אמלפי בחלק הצפוני־מזרחי. סביר להניח, כי מבנים אחרים, שזהותם לא נמסרה לנו, נבנו עוד קודם־לכן מדרום לחצר כנסיית הקבר. מיבנים אלו צמצמו בהדרגה את השטח הפתוח; אף־על־פי־כן נמשך קיומה של כיכר השוק בשטח שנותר. כך, למשל, מזכיר הנזיר ברנרד בשנת 870 את השוק המשתרע לפני אכסניית הלאטינים, שהוקמה על־ידי קארל הגדול;³¹ והמקור האנונימי שהובא לעיל מציין מפורשות: 'בכיכר הסוחרים [ישנה] כנסייה הנקראת לאטינה, מקום אשר בו החזיקו הלאטינים מזמן השליחים'.³²

נראה, שיש לזהות כיכר־שוק זו עם המקום הנזכר במקור אנונימי אחר, הידוע בקיצור בשם 'לה סִיטָה', המתוארך לפרק־זמן שלאחר כיבוש העיר על־ידי צלאח א־דין (1187): 'מאחורי השוק בו מוכרים דגים [המצוי בקצהו העליון של רחוב הירקות, המערבי מבין שלושת השוקים שממזרח לרובע המוריסטן], ישנה כיכר גדולה מצד שמאל, ובה מוכרים ביצים, גבינות, תרנגולות וציפורים'.³³ זהו אם כן שוק הגבינות והעופות. נהוג למקמו בדרומו של שטח המוריסטן, במקום שמצויים קמרונות מצטלבים הנישאים על־גבי אומנות

30 לדין בנושא זה ראה וינסאן ואבל, ירושלים, עמ' 954-957.

Bernardus Monachus Francus, 'Itinerarium (c. 870)', X, eds. T. Tobler & A. Molinier, 31 *Itinera Hierosolymitana et Descriptiones Terrae Sanctae I. 2*, Genevae 1880, p. 314 באכסניה של הקיסר קארל המהולל מכל, בה מתארחים כל אלה שמתוך אדיקות באים למקום הזה [לירושלים] והינם דוברי שפת רומי [לאטינית]. בצמוד לה ישנה הכנסייה לכבוד מרים הקדושה, שיש לה ספריה מצוינת, הודות להשתדלותו של הקיסר הנזכר לעיל. לפני האכסניה יש כיכר־שוק [פורום], שעבורו משלם כל מי שעוסק שם במסחר שני מטבעות זהב [אֶוֹרְאִי] לשנה, למשגיח עליו.

Et recepti sumus in hospitale gloriosissimi imperatoris Karoli, in quo suscipiuntur omnes que causa devotionis illum adeunt locum, lingua loquentes Romana. Cui adiacet ecclesia in honore sancte Marie, nobilissimam habens bibliothecam studio praedicti imperatoris... Ante ipsum hospitale est forum, pro quo unusquisque ibi negotians in anno solvit duos aureos illi, qui illud providet.

32 לעיל, הערה 14.

33 דֶּה־וֹוֶגֶה (לעיל, הערה 13), עמ' 437:

La Citez De Jherusalem 2: '...et derrières le marchié là où on vendoit le poisson avoit une grandisme place à main senestre, là où on vendoit les oes, les fromages, les poules et les oisiaus.'

והנמשכים לאורך רחוב דוד (ראה איור 2).³⁴ שיק, לעומת זאת, רואה בקמרונות אלו שרידים של האורות וארמון המגורים של ההוספיטאלרים (וראה להלן). בסמוך יש לאתר את משכנם של הצורפים הסורים והלאטינים הנזכרים בהמשך אותו מקור,³⁵ ולצדם חנויות למימכר תמרים לעולי-הרגל, שהיו אולי ברחוב שהפריד בין סנטה מריה לאטינה לסנטה מריה מג'ורה, ומדרום לכנסייה האחרונה. בסמוך לכיכר השוק נזכרים שני המינורים וכן בית-החולים, אשר לכאן פונה השער העיקרי שלו (כנסייה נוספת לבית-החולים היתה ישירות מרחוב הפטריארך, הוא רחוב הנוצרים של ימינו).³⁶ ייתכן, שכנסייה ראשית זו אל בית-החולים היתה בקצה המערבי של הסמטה העוברת מצפון לכנסיית סנטה מריה מג'ורה (ראה איור 2).

אין לקבל את הצעתו של שיק למקם את אורות סוסי האבירים בקמרונות שלאורך רחוב דוד. לפי 'לה סיטה' נמצאו אורות החמורים ובהמות-המשא של בית-החולים מחוץ לעיר, מצפון, מול כנסיית סטפנוס הקדוש.³⁷ יש גם לזכור, כי מסדר ההוספיטאלרים לא היה בראשיתו מיסדר צבאי, אלא עסק בטיפול בחולים ובהגשת עזרה לצליינים. רק מאוחר יותר, תחת הנהגתו של ריימונד דה-פוי הוא הפך למיסדר צבאי, שדמה באופיו לזה של הטמפלרים. הוא מנה אז כ-300-400 אבירים, שהיו פזורים בעיקר במבצרי הספר השונים, שהגנו על גבולות הממלכה.³⁸ לפיכך, אין לחפש כוח צבאי משמעותי של ההוספיטאלרים בירושלים — בירת הממלכה, השייכת למלך עצמו. ואמנם יוחנן מווירצבורג ותיאודוריק המדברים בהרחבה על בית-החולים, אינם מזכירים כוח צבאי הוספיטאלרי בעיר, אלא במבצרי הספר.³⁹ את דבריו של בנימין מטודלה, הבאים במסגרת תיאור ירושלים — 'ושם שני בתים, אחד לאשפיטאל, ויוצאים ממנו ארבע מאות פרשים'⁴⁰ — יש לפרש כחלים על כלל הכוח הצבאי העומד לרשותו של 'בית האשפיטאל' (= מסדר ההוספיטאלרים) בממלכה הצלבנית. אין להבין את הדברים, כאילו מקום משכנם של הפרשים הוא בירושלים. לעומת זאת, דברו על הטמפלרים, מעיד בנימין מטודלה מפורשות: '... והבית [=המיסדר] השני, קוראין אותו טינפולי שלמון... ושם חונים הפרשים [הדגשה שלי, י"פ], ויוצאים מהם שלוש מאות פרשים בכל יום למלחמה...'. זהו בערך כלל הכוח של הטמפלרים הידוע גם ממקורות אחרים.⁴¹ גם צליינים בני המערב מדברים בפירוט על אורות הטמפלרים, אך אינם מזכירים זאת לגבי ההוספיטאלרים.

34 כך במפת ירושלים בתקופה הצלבנית של אבל, ובעקבותיו גם בזו של ג'ונס. ראה: אבל (לעיל, הערה 27),

ציור C.N. Johns, *Palestine of the Crusades*, Jerusalem 1936; 45

35 כך במפת אבל (שם, שם), ובעקבותיו גם במפות אחרות.

36 לעיל, הערה 33, שם, שם.

37 לעיל הערה 33, עמ' 440 (פיסקה 6).

38 פראוור, הצלבנים, עמ' 339, 398, 401.

39 יוחנן מווירצבורג (לעיל, הערה 10), XV (עמ' 159 במהדורת טובלר). תיאודוריק (לעיל, הערה 12), XIII (עמ' 21 במהדורת בולסט).

40 ספר מסעות של ר' בנימין ז"ל, ל"ה (מהדורת אדלר, לונדון 1907, עמ' כג-כד); א' יערי, מסעות ארץ ישראל גבעתיים 1976, עמ' 39.

41 פראוור, הצלבנים, שם, שם.

איור 5: הקונסולות הבולטות מחזית מיבנה הקמרונות

איור 6: חזית מיבנה הקמרונות שלאורך רחוב דוד

בחינת מפת השרידים של שיק מבהירה, שיש לראות את כל קומפלקס האומנות לאורך רחוב דוד, ממינור מר חנא ועד סמוך לשלושת השוקים, כיחידה אדריכלית אחת, שנבנתה בתכנון אחיד. על כך מלמדות גם הקונסולות הבולטות מקו הקיר, מעל ראשי הקשתות הפונות לרחוב דוד (איורים 5, 6). לפיכך קשה להניח, שהבעלות על מכלול זה נחלקה בין ההוספיטאלארים, להם היתה אוטונומיה על כל הרכוש שבחזקתם, לבין רשות עירונית אחרת. יש לראות בו ובאגף הנמשך ממנו צפונה את מקום שוק העופות והגבינות. לא היה זה מיבנה השייך להוספיטאלארים.

סיכום

המיבנים באזור המוריסטן, החל מאמצע המאה הי"ב בערך, נחלקו באופן הבא:
 א. בית-החולים, על אגפיו השונים, כולל מחסנים ומגורים להוספיטאלרים, היה בשטח המערבי של רובע המוריסטן במיבנה ששטחו כ-200 × 90 מ'. בית-החולים כלל, בנוסף למיפס קמרונות מצטלבים תחתון גם מיפס עליון, שהיתה בו, בין השאר, גם כנסייה רומנסקית על שם יוחנן המטביל. הכנסייה היוונית על שם יוחנן המטביל (דיר מר חנא), שעמדה במקומה הנוכחי עוד קודם לכיבוש הצלבני, סופחה כנראה בשלב מוקדם והייתה אף היא חלק מן הרכוש ההוספיטאלרי.

ב. שני מינזרים ולצדם כנסיות רומנסקיות מפוארות — בידי המיסדר הבנדיקטיני.
 ג. כיכר השוק, בחלק הדרומי והדרום-מזרחי של השטח — כנראה בחזקתו של הפטריארך.⁴² מרחץ הפטריארך שהיה מצוי מצפון לדיר מר חנא, היה אף הוא נתון לחזקתו של הפטריארך.

42 בין התקנות של המיסדר האוגוסטיני של כנסיית הקבר משנת 1114, ישנה תקנה הקובעת, שההכנסות מהשוק מיועדות לפטריארך בלבד ולא לאנשי המיסדר. ראה פראוור, הצלבנים, עמ' 178-179, הערה 14.